

ŽIDOVSKI STUDIJI U SREDNJOJ I ISTOČNOJ EUROPI

Naida-Mihal Brandl

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Katedra za judaistiku
mbrandl@ffzg.hr

UDK: 323.15:378.4(4-19.2=4.11.16)(4-11=4116)*1819/2015*
<https://doi.org/10.34075/cs.55.4.9>
Pregledni znanstveni rad
Rad zaprimljen 6/2020.

Sažetak

U članku se daje pregled razvoja židovskih studija u bivšoj komunističkoj Europi kroz tri procesa prisutna u barem nekima od njih: latentnog antisemitizma, povratka židovskih studija u akademiju i suočavanja s prošlošću. Još od Lenjinova razdoblja intenzivnih protureligijskih kampanja, preko Staljinove protužidovske kampanje, antisemitskih procesa u Čehoslovačkoj, antisemitske kampanje u Poljskoj i protuizraelske politike, koju su slijedile sve države sovjetskoga bloka s izuzetkom Rumunjske i uz dodatak Jugoslavije, judaizam je bio nepoželjan, ali i židovski studiji, kao i studiji židovske povijesti ili religije u akademskom kontekstu. Situacija se počela popravljati u vrijeme Gorbačova. Razne religijske institucije i nevladine organizacije ušle su 1990-ih u ovaj prostor, a naglo je porastao interes za židovskim studijima, odnosno razumijevanjem židovske uloge u povijesti pojedinih zemalja, zamagljene u komunističkim i nekim postkomunističkim naracijama. Hrvatska, kako tijekom jugoslavenskog komunističkog razdoblja u okviru Jugoslavije, tako i nakon uspostave nezavisnosti prati ove trendove s određenim zakašnjenjem. Prvi studij judaistike u Hrvatskoj dobio je dopusnice 2012., odnosno 2015. godine i odvija se na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Ključne riječi: židovski studiji, antisemitizam, suočavanje s prošlošću, židovski muzeji, srednja i istočna Europa, Hrvatska

UVOD

Cilj ovog članka je dati kratak pregled razvoja židovskih studija u pojedinim zemljama srednje i istočne Europe i osvrnuti se na neka od temeljnih pitanja s kojima se susreću društva tog dijela Europe, poglavito latentnog antisemitizma i suočavanja s prošlošću.

Ideja o znanstvenom pristupu judaizmu prvi se put javlja u razdoblju nakon redefinicije židovskog identiteta uvjetovanog *haskalom*¹ i pojavom *reformnog pokreta* u judaizmu, shvaćanjem da se judaizam mora emancipirati, da bi se emancipirali Židovi. To je, između ostalog, značilo i borbu za ravnopravno mjesto postbiblijskog judaizma, odnosno njegovu relevantnost u suvremenoj akademiji. Predstavници ovog pristupa bili su mladi akulturirani Židovi, uhvaćeni u kompleksnosti modernih židovskih identiteta i antisemitizma u kontekstu polemika koje su pratile borbu za potpunu židovsku emancipaciju. U tom sukobu ideja mnogi su Židovi zaključili da je suvremenost nekompatibilna s judaizmom pa su ga zanemari- li ili su odabrali konverziju na kršćanstvo. Prvo društvo s idejom o znanstvenom pristupu judaizmu osnovano je 1819. u Berlinu pod imenom *Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden*. Među osnivačima bili su učenici Georga Wilhelma Friedricha Hegela: Eduard Gans (1797. – 1839.) i Heinrich Heine (1797. – 1856.), kao i Moses Moser (1797. – 1838.), Isaak Markus Jost (1793. – 1860.) i Leopold Zunz (1801. – 1875.).² Ovo je društvo, u kontekstu teorije Johanna Gottfrieda Herdera o njemačkom narodu (*Volk*), nastojalo definirati Židove kao *Volk* koji ima svoju vlastitu svjetovnu kulturu, neovisnu o vjerskim tradicijama, a ravnopravnima s njemačkim *Volkom*. *Verein* je doživio neuspjeh, a većina je njegovih utemeljitelja konvertirala na kršćanstvo, uključujući i Gansa i Heinea. Glavni razlog neuspjeha ovog društva bila je privlačnost koju su njemački Židovi osjećali prema njemačkoj kulturi, pa su se uglavnom identificirali kao Nijemci *Mojsijeve* ili *izraelitičke* vjeroispovijedi. Iako je samo društvo doživjelo neuspjeh, pokret *Wissenschaft des Judentums (WdJ)*, nastavio je djelovati i, do svog kraja početkom 20. stoljeća, razvio mrežu znanstvenika i publikacija, primjenjujući tada nove metodologije tekstualnih studija, posebno onih filologija i povijesti za proučavanje židovskih tekstova i povijesti judaizma. Osim već spomenutih osnivača *Vereina*, važni predstavnici *WdJ*-a bili su i Zacharias Frankel (1801. – 1875.), Abraham Geiger (1810. – 1874.), Heinrich Graetz (1817. – 1891.), a u mlađoj generaciji ističu se David Kaufmann (1852. – 1899.), Leo Baeck (1873. – 1956.) i Ismar Elbogen

¹ Haskala (השכלה) je naziv za židovsko prosvjetiteljstvo. Naziv dolazi od hebrejske riječi *sehel* (שכל), koja znači mudrost, razum. Taj intelektualni pokret krenuo je iz njemačkih zemalja sedamdesetih godina 18. stoljeća i na istok Europe se proširio početkom 19. stoljeća u niz različitih varijanti. O *haskali* u Istočnoj Europi vidi Immanuel Etkes, "Haskalah." *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, Yale University Press, New Haven, 2008., svezak 1, 682-684.

² Arhiv Leopolda Zunza, <http://www.jewish-archives.org/content/titleinfo/2742> (pregledano 2. svibnja 2020.).

(1874. – 1943.). Svaka od tadašnjih struja u judaizmu – reformna, konzervativna, neoortodoksna i ona ultraortodoksna razvile su svoj znanstveni pristup judaizmu, pokretanjem časopisa ili osnivanjem seminara. U srednjoj i istočnoj Europi, ali i Italiji, *WdJ* je razvio svoju inačicu na hebrejskom, koristeći naziv חוכמת ישראל (Mudrost Izraela). Uz Shmuela Davida Luzzatta (1800. – 1865.), iz Trsta odnosno Padove, najpoznatiji predstavnik hebrejske grane bio je *Galicijaner* Šlomo Jehuda Rapoport (1790. – 1867.) iz Lavova.³

Definicija Židova nije bila jednaka u svim državama srednje i istočne Europe. U Sovjetskom Savezu Židovi su bili službeno priznata nacionalnost. S druge strane, u toj državi nije postojala ni jedna židovska organizacija, ni na lokalnoj ni na saveznoj razini. Osoba s oba židovska roditelja bila je registrirana kao Židov u svom identifikacijskom dokumentu, a ona s jednim židovskim roditeljem mogla je birati kako će se identificirati. Tako je sedamdesetih godina 20. stoljeća definiranih Židova u SSSR-u bilo oko dva milijuna.⁴

U Poljskoj i Rumunjskoj država je priznavala dvije vrste židovskih organizacija – federacije religijskih zajednica i jak teatar na jidišu, koji je djelovao kao sekularna socijalno-kulturna organizacija. U Mađarskoj i Čehoslovačkoj (kao i u Jugoslaviji do 1952.) Židovi su, prema habsburškoj tradiciji bili definirani kao religijska skupina, no u Čehoslovačkoj su vlasti priznavale samo ortodoksnu zajednicu, dok su vlasti u Mađarskoj priznavale i ortodoksnu i brojniju neološku zajednicu. Naime, mađarski Židovi uglavnom su pripadali neološkoj struji u judaizmu, specifičnom obliku liberalnoga židovskog pokreta koji se razvio u Ugarskoj, a njegova učenja temelje se na povijesnom židovstvu Zaharija Frankela.⁵

³ O *haskali*, religijskim reformama u judaizmu, *Verein für Kultur und Wissenschaft des Judentums* te pokretu *Wissenschaft des Judentums*, kao i o *Pozitivnom povijesnom judaizmu* postoji vrlo obimna literatura. Za osnovne preglede vidi: Bencion Dinur, "Wissenschaft des Judentums", *Encyclopaedia Judaica* Michael Berenbaum; Fred Skolnik ur., Macmillan Reference, Detroit, 2007., 105–114; Michael Brenner, *Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History*, Princeton University Press, Princeton, 2010.; David Sorkin, "What was the Wissenschaft des Judentums", Leo Beck Institute, New York, Berlin, 2015.

⁴ Zvi Gitelman, "The Phoenix? Jewish Studies in post-Communist Europe", *Journal of Modern Jewish Studies* 10 (2011) 1, 65–69, 66.

⁵ Zvi Gitelman, "The Phoenix? Jewish Studies in post-Communist Europe", 66. Hungarian neológ irányzat (neološka frakcija). Više o razvoju neološkog judaizma: Netaniel Katzburg, "Hahanhaga hamerkazit šel hakehilot beUngaria 1870. – 1939.", *Sion, Sefer hajovel* (1935. – 1985.), Jerušalajim (1985), 379–395; Michael K. Silber, "The Historical Experience of German Jewry and its Impact on Haskalah and Reform in Hungary", Jacob Katz, ur., *Toward Modernity: The European Jewish Model*, Transaction Books, New Brunswick and Oxford, 1987., 107–157.

Za vrijeme komunističke vladavine u srednjoj i istočnoj Europi židovski studiji bili su nepoželjni na akademskoj razini još od Lenjinova razdoblja intenzivnih protureligijskih kampanja te Staljinove protužidovske kampanje (1948. – 1953.).⁶

U ovom članku nisu obrađene sve bivše komunističke države srednje i istočne Europe, nego je, nakon kraćeg povijesnog pregleda razvoja židovskih studija u predrevolucionarnoj Rusiji i Sovjetskom Savezu, kroz nekoliko procesa, ilustrirana situacija u nekima od zemalja ovog dijela Europe. Tako su u nekim državama postojale ustanove koje su se bavile židovskom povijesti i u okviru židovskih zajednica (Poljska, Čehoslovačka, Rumunjska i Jugoslavija). Mađarska i Poljska primjer su proboja židovskih studija u akademski kontekst u vrijeme kasnog komunizma, no Poljska je i poseban primjer radi svoje uloge barem demografskog središta židovskog života u Europi, ali i percepcije Poljske kao toponima Šoa. U kontekstu (ne)suočavanja s prošlošću prikazana je situacija u Rumunjskoj i Hrvatskoj.

1. SOVJETSKI SAVEZ

Prije revolucije iz 1917. godine, u Ruskom je Carstvu postojala bogata znanstvena produkcija vezana uz židovske studije. Rusko Carstvo bilo je demografski i kulturno središte europskog judaizma, obuhvaćajući današnju Poljsku, Litvu, Ukrajinu i Bjelorusiju. Naseļjavanje Židova u samu Rusiju bilo je tijekom cijele povijesti strogo kontrolirano, pa se kao židovska središta u Rusiji kristaliziraju Sankt Peterburg i Moskva.

Ondje se razvija niz institucija židovskih studija: *הברת מרבי השכלה* / *История Общества для распространения просвещения между евреями в России* (Društvo za promicanje edukacije među Židovima u Rusiji, 1863. – 1929.), *Еврейское Историко-Этнографическое Общество – ЕИЭО* (Židovsko historiografsko i etnografsko društvo, 1908. – 1929.), na Sveučilištu u Sankt Peterburgu (ova je škola dominirala hebraistikom u 19. i početkom 20. stoljeća, zahvaljujući golemoj zbirci vrijednih židovskih manuskripata u Carskoj javnoj knjižnici kao i u Azijskom muzeju) i *Московский институт востоковедения – МИВ* (Moskovski institut orijentalnih studija). U njima djeluje niz poznatih židovskih znanstvenika, poglavito Daniel Hvolson (1819. – 1911.), Mihael Kulišer (1847. – 1919.), Šimon Dubnov (1860. – 1941.), Pavel

⁶ Isto.

Kokovcov (1861. – 1942.), Aleksander Harkavi (1863. – 1939.), Julij Gesen (1871. – 1939.), Israel Cinberg (1873. – 1939.), Mark Višnicer (1882. – 1955.) i drugi. Publikacije i djela s područja židovskih studija prije Oktobarske revolucije uključuju zbirku *Rusko-židovskih arhiva* (1850. – 1896.) Sergeja Beršadskog, koja uključuje odabrane izvore za židovsku povijest, časopis *Восход* (Zora, 1881. – 1906.), *Еврейская Старина* (Židovske starine, 1909. – 1930.), a *Общество еврейских научных публикаций* (Društvo za židovske znanstvene publikacije) objavljuje *Еврейская Энциклопедия Брокгауза-Ефрона* (Židovsku enciklopediju) u 16 svezaka (1908. – 1930.), u suradnji s poznatom izdavačkom kućom Brockhaus-Efron iz Sankt-Peterburga.⁷ U crvenom Petrogradu 1919. godine otvoreno je Židovsko sveučilište, privlačeći najbolje profesore židovskih studija, ali ono u okolnostima nove Rusije nije imalo šanse opstati pa je, nakon nekoliko promjena imena, zatvoreno 1925. godine.⁸

Odmah nakon što su osvojili vlast, boljševici su krenuli u obračun sa svim religijama, pa se na udaru tako našao i judaizam. No Sovjeti su zabranili i hebrejski jezik, “jezik cionističkog neprijatelja, klerikalaca i buržoazije”, s izuzetkom sveučilišta u Lenjingradu i Tbilisiju, gdje se hebrejski učio u svrhu obavljanja državne službe. S druge strane, jidiš je imao imidž proleterskog jezika, pa se 1931. podučavao u oko 1100 osnovnih škola u Sovjetskome Savezu – no nakon 1948. godine ni u jednoj.⁹

Od dvadesetih do sredine tridesetih godina u Sovjetskome Savezu proučavati su se mogli samo određeni aspekti judaizma. Židovski studiji, odnosno proučavanje židovske *proleterske kulture*, nisu bili integrirani u fakultetski kurikulum, već su se mogli proučavati u specijalističkim institucijama u Kijevu i Minsku (centri na nekadašnjem *Području naseljavanja*, na kojem je bilo ograničeno naseljavanje

⁷ Židovska enciklopedija doživjela je reprint u Moskvi, 1991. godine, a danas je dostupna u e-izdanju: <http://brockhaus-efron-jewish-encyclopedia.ru> (pregledano 19. ožujka 2015.).

⁸ Pregled razvoja židovskih studija u Rusiji temeljim na članku, Victoria Mochalova, “Jewish Studies in Russia in the post-Communist Era”, *Journal of Modern Jewish Studies* 10 (2011) 1, 119-133. Židovsko sveučilište obnovljeno je 1989. godine kao Otvoreno židovsko sveučilište.

⁹ Isto. Kompleksni odnosi između cionizma u njegovim različitim strujama, *Bunda* (židovski socijalisti) i Židova u revolucionarnom pokretu u Ruskom Carstvu i Sovjetskom Savezu do 1921. kompleksni su i izvan teme ovog članka. No važno je naglasiti da su se i *Bund* i židovski komunisti često nalazili u opoziciji cionizmu prema klasnim kriterijima, a kulturno zagovarali jidiš kao sekularan i jezik židovske radničke klase te se suprotstavljali hebrejskom kao religijskom i nacionalnom te jeziku Zemlje Izrael (i židovski komunisti i *Bund* protivili su se povratku Židova u njihovu (pra)domovinu).

nje Židova nakon što je većinu tog teritorija Rusko Carstvo dobilo podjelama Poljske), no teško je ono što se i kako na ovim institutima proučavalo definirati kao *židovske studije*. Radilo se o *proleterskim židovskim studijama*, koji su se koncentrirali na folklor, lingvistiku, glazbu i povijest židovskoga radničkoga pokreta u Ruskom Carstvu. Težište u prikazivanju *povijesti klasne borbe među Židovima* bilo je na devalvaciji uloge koju su u tome imali בונד / *Bund* (אַלגעמיינער יידישער ער אַרבעטער-בונד אין ליטע, פּוילן און רוסלאַנד), sekularna židovska socijalistička stranka osnovana 1897. pod imenom *Opći židovski radnički savez u Litvi, Poljskoj i Rusiji*, kao i cionizam, a u korist među Židovima manjinskoga boljševizma. Izučavali su se i filologija i književnost na jidišu.¹⁰

I ovakvi su studiji raspušteni tijekom staljinističkih godina i većina njihovih zaposlenika nestala je u razdoblju *Velike čistke*.¹¹ Od nekoliko studija predmoderne židovske povijesti, ni na jednoj se instituciji nije proučavala povijest Židova izvan granica Ruskog Carstva, a *studiji* o židovskoj religiji bili su uglavnom kritike religije u kontekstu protureligijske kampanje. Ipak, postojalo je nekoliko ozbiljnih studija na temu antisemitizma u antičkom svijetu i o antičkim Židovima. Na Komunističkom sveučilištu nacionalnih manjina Zapada postojao je i židovski odsjek.¹²

Tijekom sovjetske vlasti u Litvi (1940. – 1990.) postojala je jedna židovska institucija, koja je funkcionirala od 1945. do 1948. godine – Židovski muzej u Vilniusu. Pokrenuli su ga još 1944. preživjeli povratnici kao izložbu *Brutalna destrukcija Židova za vrijeme njemačke okupacije*. Cilj muzeja bio je prikupljanje i čuvanje građe, koja je preživjela Šoa; u rujnu 1949. godine reorganizacija kulturnih institucija sa strane sovjetske litvanske vlade rasformirala je Muzej. Do Zapada je došla vijest o likvidaciji Muzeja i pljački njegova fun-

¹⁰ Isto.

¹¹ Velika čistka ili Godina 1937. (rus. *Большой террор* ili *37-ой год*) bila je brutalna politička kampanja u Sovjetskom Savezu između 1936. i 1938., u kojoj je Josip Visarionovič Staljin (1878. – 1953.) proganjao partijske dužnosnike, vodstvo Crvene armije i sve one koje je vidio kao prijetnju pa su progonjeni i bogati seljaci (tzv. kulaci) te etničke manjine. Procjena žrtava ove čistke kreće se na oko 750.000 ubijenih i oko 1.500.000 uhićenih koji su završili u *gulazima*, logorima za prisilni rad. U ovim progonima sudjelovalo je oko 40.000 časnika NKVD-a, u ovom razdoblju javne i tajne policije Sovjetskoga Saveza.

¹² Isto. Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada (rus. *Коммунистический университет национальных меньшинств Запада*, skraćeno КУММЗ) osnovan je 1921. u svrhu obrazovanja komunističkih kadrova na zapadu SSSR-a i volških Nijemaca, no tridesetih se godina širi i prima kadrove iz srednjoeuropskih, jugoistočnoeuropskih i skandinavskih zemalja i Italije. Izobrazba je trajala dvije do tri godine, a studenti su se vraćali u zemlje svog podrijetla.

dusa od strane NKVD-a (reorganizacijom u Muzej lokalne povijesti u Vilniusu te raznošenje fundusa po različitim muzejima, arhivima i knjižnicama). Jedina iznimka od sovjetskog pravila ignoriranja židovskih studija u doba komunizma u Litvi bilo je istraživanje dijalektologije jidiša, no rezultati tog rada nikad nisu bili prezentirani unutar sovjetske *akademije*.¹³

Usljedio je nagli prekid, zatim zabrana i progon, mnogi su znanstvenici uhićeni, a građom najbogatiji arhivi raštrkani. Pogoršavanje poslijeratnog židovskog položaja u Sovjetskom Savezu započelo je još 1946. u kontekstu *ždanovštine*.¹⁴ Situacija se dodatno pogoršala kad Izrael nije postao sovjetski satelit na Bliskom istoku, a tisuće moskovskih Židova dočekalo izraelsku premijerku Goldu Meir pred sinagogom prilikom njezina posjeta Moskvi, koji se podudarao s velikim židovskim blagdanima u listopadu 1948. Ovakva će situacija potrajati do Staljinove smrti, a kulminaciju će označiti *Liječnička zavjera* (1951. – 1953.).¹⁵ Staljinovom smrću 1953. godine neće nestati sovjetski antisemitizam, koji će novi klimaks doživjeti u kontekstu rezultata *Šestodnevnog rata*.¹⁶

Nakon raspuštanja *Еврѣйский антифашистский комитет* – EAK-a (Židovskog antifašističkog odbora) u studenome 1948. i raspuštanja

¹³ Pregled razvoja židovskih studija u Litvi temelji se na članku Šarūnas Liekis, "Jewish Studies in Lithuania since 1990", *Journal of Modern Jewish Studies* 10 (2011) 1, 93-100.

¹⁴ Ždanovština (rus. *доктрина Жданова*) svoje ime duguje Andreju Ždanovu (1896. – 1948.), tajniku Središnjeg odbora sovjetske Svesavezne komunističke partije (boljševika) – SKP(b) i kulturnom ideologu. Podrazumijeva sovjetsku kulturnu doktrinu koja je nalogala prilagodavanje djela sovjetskih pisaca, umjetnika i drugih stvaratelja partijskoj liniji. Utjecaj zapadnjačke umjetnosti smatrao se ideološki subverzivnim. Ždanovština je trajala od 1946. do kraja 1950-ih.

¹⁵ *Liječnička zavjera* je optužba protiv istaknutih sovjetskih liječnika, a kao povod iskorištena je smrt Andreja Ždanova 1948. godine. Traje od 1951. do 1953., te je vjerojatno trebala poslužiti za čistku sovjetskog političkog vodstva. Dana 3. siječnja 1953. u sovjetskom dnevniku *Pravda* objavljen je članak koji je optuživao devet istaknutih sovjetskih liječnika da su sudjelovali u "širokoj zavjeri koju su zapadni imperijalisti i cionisti izveli kako bi ubili vodeće sovjetsko političko i vojno vodstvo". Od njih devetorice barem su šestorica bili Židovi. Jezgra uhićenih u ovom razdoblju brojala je 37 liječnika i njihovih supruga (sedamnaestorica su bili Židovi). *Liječnička zavjera* predstavlja i vrhunac Staljinove antisemitske kampanje. O antisemitskom aspektu *liječničke zavjere* vidi Jonathan Brent i Vladimir P. Naumov, *Stalin's Last Crime: The Plot against the Jewish Doctors, 1948. – 1953.*, Harper Perennial, New York, 2003.

¹⁶ Božena Szaynok, "The anti-Jewish policy of the USSR in the last decade of Stalin's rule and its impact on the East European countries with special reference to Poland", *Russian History* 29 (*The Soviet Global Impact: 1945. – 1991.*) 2/4, 301-315.

svih kulturnih institucija na jidišu, prestala je bilo kakva židovska aktivnost.¹⁷ Početkom 1949. uslijedio je progon židovskih intelektualaca, u okviru tzv. *protukozmopolitske kampanje*.¹⁸ Slijedile su

¹⁷ Židovski antifašistički odbor (*Еврейский антифашистский комитет* – EAK) osnovan je 1942. u kontekstu Staljinove odluke o osnivanju različitih antifašističkih odbora (zimi 1941. – 1942. osnovana su četiri antifašistička odbora: ženski, znanstveni, omladinski i odbor slavenskih naroda). Odbor je bio u nadležnosti *Советское информационное бюро* (*Sovinformburo*, sovjetska novinska agencija povezana s Ministarstvom vanjskih poslova). Svrha mu je bila autjecaj na međunarodno javno mišljenje i organiziranje političke i materijalne potpore za sovjetsku borbu protiv nacističke Njemačke, osobito na Zapadu. Nakon Drugog svjetskog rata, Odbor je, prilično naivno i nikako jednoglasno, nakon uništenja jidiš kulture u Istočnoj Europi u Šoa, shvatio da je njegova poratna funkcija ponovna izgradnja židovskih zajednica, kulture i identiteta. Ovakav zaokret nisu pozdravili svi članovi Odbora, a cijelo vrijeme u Odboru su sjedili doušnici, koji su informacije prenosili ravno u sovjetski vrh. Odbor je namjeravao objaviti i dvije knjige: *Crnu knjigu* (nacistički zločini protiv Židova) i *Crvenu knjigu* (Židovi, borci protiv nacista), no objavljivanje je zabranjeno. U siječnju 1948., tajna je policija ubila predsjednika Solomona Šlojmija Mihoelsa, potkraj studenoga *Odbor* je, zajedno sa svim preostalim židovskim institucijama, likvidiran, a većina židovskih javnih djelatnika i pisaca je uhićena. Mučeni su pod optužbom da su špijuni, a nakon tajnog montiranog procesa i strijeljani. Taj je događaj poznat kao *Noć ubijenih pjesnika*, odnosno, u židovskom svijetu na jidišu, kao *Mučenici Sovjetskog Saveza* (הרוגי מלכות פונעם ראטנפארבאנד). Službeno su rehabilitirani 1988. Više o EAK vidi Library of Congress, izložba *Revelations from the Russian Archives*: <http://www.loc.gov/exhibits/archives/intro.html> (pregledano 18. ožujka 2015.), odnosno dva dokumenta o djelatnosti EAK: <http://www.loc.gov/exhibits/archives/jewi.html> (pregledano 18. ožujka 2015.); Nora Levin, *The Jews in the Soviet Union Since 1917: Paradox of Survival*, svezak 1, New York University Press, New York, 1990.; Shimon Redlich, *War, the Holocaust and Stalinism A Documented Study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*, Harwood Academic Publishers, Luxembourg, 1995.

¹⁸ *Protukozmopolitska kampanja* najavljena je u kolovozu 1946. govorom Andreja Ždanova, nakon čega su uslijedile tri rezolucije kojima je utvrđeno da je “komunistički moral” jedini kriterij i smjernica za kulturne aktivnosti. Nakon umjetnosti ova se kampanja brzo prelila u druga područja, posebno u visoko obrazovanje, znanosti i medije. Napadi na židovske “kozmpolite” pokrenuti su sredinom prosinca 1948. na Dvanaestom plenumu odbora Sindikata književnika, gdje su židovski kritičari drame prikazani kao predstavnici “neprijateljske skupine” koja teži prikrivanju “protupatriotskih stavova” i dobili su širok publicitet. U razdoblju od veljače do ožujka 1948., sedamdeset posto imena koja su se u vezi s ovom kampanjom pojavljivala u tisku, bila su židovska. Kampanja je naglasila etničko židovstvo većine žrtava, nedostatak korijena u Sovjetskom Savezu, u čiji su se kulturni život i institucije uvukli, kao i njihovu “klansku” i “plemensku solidarnost”. Vidi Yaacov Ro'i, “Anticosmopolitan Campaign”, *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* 25 (https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Anticosmopolitan_Campaign (pregledano 15. studenog 2020.)) i Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita: Informbiroovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*, Globus, Zagreb, 1990., 172.

čistke u židovskoj autonomnoj oblasti Birobidžanu, kao i brisanje tragova židovske kulture.¹⁹

Tih godina izašlo je nekoliko anticionističkih djela, kao i ona posvećena kritici židovske religije, no ovdje nije bila riječ o znanstvenim radovima. Hebraistika u Sankt-Peterburgu je, u smanjenom opsegu, nastavila postojati kroz lenjingradski ogranak *Института востоковедения Академии наук СССР* (Instituta za orijentalne studije Sovjetske akademije znanosti). Dopusštene židovske teme bile su vezane uz antiku (povijest i književnost Starog istoka, povijesni, kulturni i religijski studiji Bliskog istoka i biblijski studiji), što su slijedile i druge zemlje u *lageru*, pa se u publikaciji Akademije znanosti, *Вестник древней истории* (Vjesnik antičke povijesti), moglo naći i židovskih tema. No ni bavljenje *sigurnim temama* nije jamčilo sigurnost od progona. Mochalova navodi neke slučajeve progona judaista u vrijeme komunističke vladavine, kao što je Josef Amusin (1910. – 1984.), koji je bio dva puta uhićen i jedan je od žrtava službene antisemitske kampanje iz kasnih 1940-ih. Od 1950-ih se posvetio kumranskim rukopisima. Tu je i Ilija Šifman (1930. – 1990.), pripadnih mlađe generacije, koji je, iako se bavio biblijskih studijima, 22 godine morao čekati objavljivanje svoje knjige *Stari zavjet i njegov svijet*.²⁰

Od sedamdesetih se godina 20. stoljeća može pratiti svojevrсно buđenje židovskih studija, ali poluslužbenim kanalima: Etnografsku komisiju unutar moskovskoga ogranka Geografskog društva i, kratkotrajno, od države strogo kontrolirani časopis na jidišu *Sovietiš Hajmland* (סאוויטיש היימלאנד). No kako je do tada malo tko od autora govorio jidiš, njihovi su članci prethodno morali biti prevedeni s ruskoga. Skupina znanstvenika s područja židovskih studija i entuzijasta 1981. godine osnovala je *Еврейской историко-этнографической комиссии – ЕИЭК* (Židovsku povijesno-etnografsku komisiju), koja je imenom podsjećala na staro društvo iz predsovjetskih vremena iz Sankt-Peterburga, koji su počeli prikupljati ostatke starih studija. Oni su počeli svoj, tzv. *treći put*, između dopuštenih antičkih studija te povijesti radničkoga pokreta i cionizma (u strogo određenom kontekstu) i uglavnom edukacijskih predavanja vezanih uz krug *refusenika* iz sedamdesetih i osamdesetih godina te su se sljedeća dva desetljeća bavili etnografskim i historiografskim studijima: narodnom poviješću, kulturnom baštinom i suvremenom situaci-

¹⁹ Szaynok, "The anti-Jewish policy of the USSR in the last decade of Stalin's rule and its impact on the East European countries with special reference to Poland", 302-303.

²⁰ Mochalova, "Jewish Studies in Russia in the post-Communist Era", 120.

jom sovjetskih Židova. Istodobno, edukacija iz hebrejskog i židovske tradicije odvijala se u podzemlju, jer se takva aktivnost u razdoblju 1977. – 1986. kažnjavala. Sredinom osamdesetih izlazio je i ilegalni časopis, *Ленинградский еврейский альманах* (Židovski lenjingradski almanah), koji slijede i mnogi drugi. Druga varijanta izbjegavanja cenzure bila je u dopuštenom tisku objavljivati članke pod naslovima koji nisu odgovarali stvarnomu sadržaju članaka.

U drugoj polovici osamdesetih počela su se osnivati i neka židovska društva, kao *Союз преподавателей иврита* (Unija hebrejskih učitelja) ili *Еврейское историческое общество* (Židovsko historijsko društvo), koje je izdavalo *Еврейский исторический альманах* (Židovski historijski almanah). Židovska scena postajala je sve življa s novim društvima i pokušajima organiziranja različitih konferencija, zahvaljujući *перestrojci*. *Еврейской Культурной Ассоциации* (Židovska kulturna udruga), osnovana 1988., postala je prvom takvom priznatom organizacijom. Sljedeće godine organizirana je prva međunarodna konferencija sa znanstvenicima iz SSSR-a, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Izraela, Kanade i Poljske. Organizatori, tri neovisne moskovske židovske organizacije (Židovsko historiografsko društvo, Židovski znanstveni centar Sovjetskog sociološkog društva i Židovski informacijski centar) nazvali su je *Повijesna sudbina Židova u Rusiji i SSSR-u: početak dijaloga*. Konferencija se dogodila nakon desetljeća teških priprema u poluilegalnim okolnostima, nakon novinarskih članaka i ilegalnih radionica po (privatnim) stanovima.

Iste godine obnovljeno je i Židovsko sveučilište u Peterburgu, koje je država priznala 1992. godine, a pet godina poslije Sveučilište je promijenilo ime u *Петербургский Институт Иудаики* (Peterburški institut za židovske studije), i to kao jedno od prvih privatnih sveučilišta u zemlji. Ima dva odsjeka, filologiju i povijest. Njegov arhiv nastao je iz već spomenute podzemne Židovske povijesno-etnografske komisije (iz 1988. godine), a od 1993. godine ima oko 30.000 dokumenata u 14 različitih fondova. Njegova knjižnica jedna je od najbogatijih židovskih knjižnica na području bivšeg SSSR-a, s više od 50.000 svezaka. Sveučilište ima i bogatu izdavačku djelatnost. U postsovjetskom razdoblju osnovano je još nekoliko akademskih institucija: godine 1991. osnovano je Židovsko sveučilište u Moskvi (od 2003. zove se Visoka škola za humanističke znanosti *Šimon Dubnov*) s tri odsjeka: za povijest, filologiju i socijalnu psihologiju te s bogatom znanstvenom publicistikom. Još su tri programa židovskih studija otvorena u postsovjetskoj Rusiji. Dva, oba osnovana 1991., dio su većih institucija, gdje su židovski studiji samo dio ponuđenih studijskih programa: *ГКА им. Маймонида* (Državna židov-

ska akademija Maimonides), s različitim odsjecima, od medicine do glazbe i židovskih studija) te židovski studiji na Moskovskom institutu povijesti i arhivistike.

Projekt Judaica, koji u početku potpomažu dvije židovske institucije iz New Yorka, Jewish Theological Seminary of America (JTS) i Institut YIVO, počeo je 1993. godine na *Российский государственный гуманитарный университет* (Ruskom državnom sveučilištu za humanističke znanosti). Tri godine poslije ovaj projekt postaje *Российско-американский учебно-научный Центр Библистики и Иудаики* (Rusko-američki centar za biblijske i židovske studije). Na njemu postoje studijski programi s područja judaizma, židovske filozofije, kulture, demografije i etnografije, biblijskog i modernog hebrejskog, aramejskog i jidiša, a redovito organizira i međunarodne konferencije o židovskim studijima. Centar od 2001. godine objavljuje seriju *Judaica Rossica*, a od 2006. i rezultate studentskih istraživanja.

Kasnih devedesetih godina privatna židovska sveučilišta počela su surađivati s ruskim državnim sveučilištima, a ona, sa svoje strane, s Hebrejskim sveučilištem u Jeruzalemu, osnivajući, zajedno s njim, centre za židovske studije.

2. POSLIJERATNA SITUACIJA U SOVJETSKOM BLOKU

Od 1945. do 1948. godine zemlje srednje i istočne Europe dolaze pod komunističku vlast različitim dinamikom, od specifičnog jugoslavenskog i donekle albanskog slučaja u kojima komunisti kontroliraju vlast još od samog završetka rata, preko Bugarske u kojoj se to događa u kolovozu 1945., u Mađarskoj od veljače 1947. te, konačno, od državnog udara u veljači 1948. u Čehoslovačkoj. Situaciju će zakomplicirati sukob između Staljina i Tita, no za ovu temu taj sukob neće biti od veće važnosti.²¹ Organizacija poslijeratnih židovskih zajednica uglavnom prati opći kontekst, pa u Jugoslaviji ljudi bliski novim vlastima vrlo brzo preuzimaju glavnu riječ u obnovljenim židovskim općinama. Kerkkänen navodi anticionističku tradiciju među jugoslavenskim komunistima kao naročito jaku upravo među židovskim komunistima. U istočnoj Europi, nakon potpunog komunističkog preuzimanja (1948.), ove su organizacije *dragovoljno* raspuštene.²²

²¹ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 31-32.

²² Ari Kerkkänen, *Yugoslav Jewry: Aspects of Post-World War II and Post-Yugoslav Developments* Studia Orientalia, Helsinki, 2001., 43-44; Marina Štambuk-Škalić i Marijana Jukić, "Izvjestaji Centralnog komiteta KP Hrvatske upućeni

Godina 1948. je, uz proglašenje Države Izrael u svibnju, kojeg je Sovjetski Savez prvi *de iure* priznao, za Židove komunističke Europe započela i kulminacijom poslijeratnih Staljinovih antisemitskih progona, kada je u siječnju po Staljinovu naređenju ubijen Solomon Šlojmi Mihoels, predsjednik Židovskog antifašističkog odbora. Kako je već rečeno, ta faza završit će tek Staljinovom smrću, u ožujku 1953.²³

Antisemitski procesi proširili su se i na poratnu Čehoslovačku, zaslugom sovjetskih savjetnika čehoslovačkih istražitelja za vrijeme antisemitskih procesa u Čehoslovačkoj u kontekstu suđenja generalnom sekretaru Komunističke partije Čehoslovačke, Rudolfu Slánskom i ostalim čehoslovačkim židovskim komunističkim prvacima (1951. – 1952.). Od 14 osoba optuženih u montiranim procesima njih 11 bili su Židovi. Oni su bili prisiljeni priznati da su dio cionističke zavjere, u kontekstu cionizma kao posrednika zapadnog imperijalizma.²⁴

U Poljskoj je antisemitska kampanja povezana s borbama za prevlast unutar Poljske ujedinjene radničke partije te slamanjem intelektualne opozicije i političkog disidentstva, ali i Šestodnevnom ratom, s obzirom na potporu poljske javnosti Izraelu. Protuizraelsku politiku slijedile su sve države sovjetskoga bloka (s izuzetkom Rumunjske) i Jugoslavija. U takvoj atmosferi židovstvo je bilo nepoželjno, uključujući i židovske studije, kao i studije židovske povijesti ili religije.²⁵

Situacija se počela popravljati u vrijeme Gorbačova, kasnih osamdesetih godina 20. stoljeća. U Sovjetskom Savezu su i narodi bez svoga teritorija (Židovi, Nijemci, Poljaci i drugi) mogli osnivati nacionalno-kulturne organizacije, a u drugim istočnoeuropskim zemljama, gdje su postojale židovske zajednice, nakon pada komu-

Centralnom komitetu KP Jugoslavije", Izvještaj 30. 3. 1948. *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 16 (2010) 1, 73-74.

²³ Norman M. Naimark, "Stalin and Europe in the Postwar Period, 1945–53: Issues and Problems", *Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine*, 2 (Communist Regimes and Parties after the Second World War 2004) 1, 28-57, 32; Szaynok, "The anti-Jewish policy of the USSR in the last decade of Stalin's rule and its impact on the East European countries with special reference to Poland", 304-305.

²⁴ Michal Frankl, "Slánský Trial". *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Slansky_Trial (pregledano 30. travnja 2020.); Zvi Gitelman, "The Phoenix? Jewish Studies in post-Communist Europe", 65-69.

²⁵ Gitelman, "The Phoenix? Jewish Studies in post-Communist Europe", 65.

nizma uglavnom su se promijenila njihova dotadašnja komunistička vodstva. Mađarski Židovi su otklonili ponudu vlade da ih kategorizira kao narodnosnu skupinu, preferirajući status *Mađara Mojsijeve vjere*, koji su imali do tada. Razne religijske institucije i nevladine organizacije ušle su nakon devedesetih u ovaj prostor, a naglo je porastao interes za židovskim studijima, odnosno židovskom ulogom u povijesti pojedinih zemalja, zamagljenoj u komunističkim i nekim postkomunističkim naracijama.²⁶

3. JUDAISTIKA U AKADEMSKOM KONTEKSTU U KOMUNISTIČKOM RAZDOBLJU U ZEMLJAMA SOVJETSKOG BLOKA I JUGOSLAVIJE: ČEŠKA, MAĐARSKA, JUGOSLAVIJA I RUMUNJSKA

Iako načelno nepoželjne u akademskom kontekstu, pojedine su judaističke institucije bile prisutne u nekima od zemalja komunističke Europe. Te su iznimke bile rabinski seminar u Budimpešti, Židovski muzej u Pragu, Židovski povijesni institut u Varšavi i Centar za proučavanje povijesti rumunjskih Židova u Bukureštu, kao i pojedini muzeji obnovljeni ili osnovani pri židovskim zajednicama, kao oni u Budimpešti ili Beogradu. No bez obzira na njihove akademske ambicije i dostignuća, sve su te institucije djelovale unutar židovskog konteksta.

U Mađarskoj je i nakon Drugoga svjetskog rata postojala znatnija židovska manjina (50.000 – 100.000). Najveći rabinski seminar u Mađarskoj, neološki *Országos Rabbiképző Intézet* (Državni rabinski institut) osnovan je u Budimpešti 1877. Nakon Šoa Seminar ponovno počinje djelovati, i između 1950. i 1985. igra važnu ulogu u širenju židovskog znanja među zajednicom, iako nikada nije dostigao važnost koju je imao prije Drugoga svjetskog rata. Njegovi su *diplomirani* rabini odlazili na službu i u druge zemlje, a nakon što je János Kádár 1961. preuzeo politiku *tko nije protiv nas – za nas je*, vodeća figura seminara i dugogodišnji rektor, rabin Alexander Scheiber (1913. – 1985.), dodatno je aktivirao neformalne židovske studije među mladima. Na njegovu je inicijativu sakupljena arhivska građa u ratu uništenih mađarskih židovskih zajednica i 1972. osnovan *Zsidó Levéltár* (Židovski arhiv). Scheiber je obnovio i dvije znanstvene publikacije, *Magyar-Zsidó Oklevéltár* (*Monumenta Hungariae Judaica*) i godišnjak *Évkönyv*. Ovaj seminar bio je jedini rabinski seminar u cijelom europskom komunističkom bloku, koji je svoje

²⁶ Gitelman, "The Phoenix? Jewish Studies in post-Communist Europe", 68.

diplomante slao i po drugim zemljama *lagera*.²⁷ Židovski muzej u Budimpešti osnovan je 1909. kao samostalna institucija i od 1932. smješten neposredno uz sinagogu u ulici Dohany. Njegova je kolekcija preživjela rat zahvaljujući tome što su 1942. kustosi Mađarskoga nacionalnog muzeja vrijedne dijelove kolekcije sklonili na tavan svog muzeja. *Magyar Zsidó Levéltár* (Mađarski židovski arhiv) bit će okupljen na jednome mjestu i pripojen muzeju 1994. godine, i to spajanjem muzejskog arhiva s onima iz rabinskog seminara i budimpeštanske židovske zajednice.²⁸

Židovské muzeum v Praze (Židovski muzej u Pragu) bio je važna institucija i za komunističku Čehoslovačku. Osnovan je 1906. i kao takav je bio jedan od najstarijih u Europi. Poticaj za osnivanje bili su veliki urbanistički projekti krajem 19. stoljeća u Pragu, u kojima je uništen i veći dio židovskog geta – Muzej je bio neka vrsta utočišta za liturgijske objekte iz srušenih sinagoga. Muzej je zatvoren 1939. godine, nakon njemačke okupacije, a fundus je preuzela praška židovska zajednica. Nakon pregovora židovske zajednice s nacističkim vlastima, ponovno je otvoren 1942. kao pokušaj spašavanja židovske materijalne baštine od strane židovske zajednice. U tom je razdoblju izrađen i katalog predmeta iz Praga i drugih dijelova Protektorata Češke i Moravske. Od 1945. do 1948. Muzej je bio u pravnom vakuumu u vrlo nesigurnoj situaciji neposrednog poraća, u kojem su Česi Židove često poistovjećivali s Nijemcima, u razdoblju intenzivnog transfera imovine i poratnog antisemitizma. Neizvjesnost se nastavila u razdoblju od komunističkog puča u veljači 1948. do 1950. godine, kada je Muzej nacionaliziran. Razdoblje koje je uslijedilo karakterizira ideološki pritisak, koji je znatno ograničio raspon i pristup dopuštenim temama. Osim toga, komunistička je država onemogućila da Muzej razvija svoje specijalističke istraživačke aktivnosti. Godine 1994. Muzej je vraćen židovskoj zajednici Češke Republike i u njemu se provodi niz istraživačkih projekata. Neke od važnijih istraživačkih tema Židovskoga muzeja su život i djelo rabina Jude Leva (Loewa) ben Becalela, odnosno MaHaRaL-a,²⁹

²⁷ Pregled razvoja židovskih studija u Mađarskoj u ovom radu temelji se na članku András Kovács i Michael L. Miller, "Jewish Studies in Contemporary Hungary", *Journal of Modern Jewish Studies* 10 (2011) 1, 85-92; Gitelman, "The Phoenix? Jewish Studies in post-Communist Europe", 68.

²⁸ Kovács; Miller, "Jewish Studies in Contemporary Hungary", 85-92; <http://www.archivportal.hu/en/archives-of-hungary/hungarian-jewish-archives/> (pregledano 3. svibnja 2020.).

²⁹ Juda ben Becalel Lev/Loew (יהודה בן בצלאל לאו), poznatiji pod imenom MaHaRaL iz Praga (מהר"ל מפראג) ili jednostavno MaHaRaL (מהר"ל), što dolazi od hebrejskog akronima u značenju naš učitelj rabin Loew (hebrejski akronim od) bio

Enciklopedija židovskih zajednica, češki antisemitizam u kasnom 19. stoljeću, njemačke i austrijske izbjeglice u Čehoslovačkoj, cenzura židovskih knjiga u Češkoj u 18. i 19. stoljeću, srednjovjekovna židovska kultura te briga o srednjovjekovnim hebrejskim manuskriptima. Muzej od 1965. izdaje časopis *Judaica Bohemiae*, s temama iz židovske povijesti i kulture, kako Češke i Moravske, tako i drugih zemalja nekadašnje Habsburške Monarhije od srednjeg vijeka do suvremenog razdoblja, i to na engleskom i njemačkom, a od 2009. godine izlazi svake dvije godine.³⁰

U Poljskoj je 1947. godine osnovan *Żydowski Instytut Historyczny* – *ŻIH* (Židovski povijesni institut), danas *Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma* – *ŻIH*, kao nasljednik Središnje židovske povijesne komisije, koju je 1944. u Lublinu osnovao *Centralny Komitet Żydów w Polsce* – *CKŻP* (Središnji komitet Židova u Poljskoj), tijelo pod pokroviteljstvom komunističkog *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* – *PKWN* (Poljski komitet narodnog oslobođenja), s ciljem prikupljanja svjedočanstava onih koji su preživjeli *Šoa*, za suđenje nacistima za ratne zločine. Institut je smješten na simboličkoj lokaciji – mjestu gdje je za vrijeme *Šoa* bilo sjedište *Żydowska Samopomoc Społeczna* – *ŻSS* (Židovske društvene organizacije za samopomoć), čiji je tajnik bio Emanuel Ringelblum. Prije rata to je bila lokacija glavne judaističke knjižnice. Nakon *anticionističke kampanje*, koju je organizirala Poljska ujedinjena radnička partija i državne vlasti 1968. godine, skupina povjesničara oko Instituta bila je izuzetno mala. Institut je objavljivao kvartalni znanstveni časopis *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, koji je 2001. preimenovan u *Kwartalnik Historii Żydów*.³¹

je važan talmudski učenjak, mistik i filozof iz 16. stoljeća (o. 1520. – 1609.). Poznat je i po komentaru na Rašijeve komentare na Toru, Gur Aryeh al HaTorah (גור אריה תורה). Raši (ראשי) je akronim od rabin Šlomo (J)ichaki (רבי שלמה יצחקי), koji je živio u 11. stoljeću (1040. – 1105.) u sjevernoj Francuskoj (Aškenazu), a bio je jedan od najvećih autoriteta u raznim područjima židovstva te najvažnijih komentatora Biblije i Talmuda. Njegovo će djelo svi kasniji istraživači uzimati za osnovu svoje egzegeze. Bez upućivanja na Rašijeve komentare, nezamisliva je cijela talmudska škola, a njegovi komentari su neophodno mjesto polaska za svako ozbiljnije bavljenje ovom tematikom. Uz MaHaRaLa se vezuje i legenda iz 19. stoljeća da je iz gline stvorio Golema.

³⁰ Cathleen Giustino, "Archa paměti: Cesta pražského židovského muzea pohnutým 20. stoletím [The Ark of Memory: The Prague Jewish Museum's Journey through the Turbulent Twentieth Century]", *East European Jewish Affairs* 45 (2015) 2-3, 330-332. Detaljno o razvoju židovskih studija u Češkoj vidi Marie Crhová, "Jewish Studies in the Czech Republic", *Journal of Modern Jewish Studies* 10 (2011) 1, 135-143.

³¹ Pregled razvoja židovskih studija u Poljskoj temelji se na članku Marcin Wodziński, "Jewish Studies in Poland", *Journal of Modern Jewish Studies* 10 (2011) 1, 101-118.

Zanimljiva je sudbina *Centrul pentru Studiul Istoriei Evreilor din Romania "Wilhelm Filderman"* – CSIER-a (Centra za proučavanje povijesti rumunjskih Židova "Wilhelm Filderman"), koji funkcionira unutar *Federatia Comunitatii Evreiesti din Romania* – FJCR-a (Saveza židovskih zajednica Rumunjske). Centar je zapravo osnovan 1978. godine i vlasti su ga tolerirale kao *smokvin list* prema Zapadu, osobito prema Amerikancima, no nikada nije dobio službeni status. Neki od vodećih povjesničara koji su ondje radili su nakon pada komunističkog režima emigrirali iz Rumunjske. Tada je Centar dobio i službeni status. Znanstvenici povezani s Centrom istražuju razdoblje Šoa, židovsku društvenu povijest, povijest različitih rumunjskih židovskih zajednica, židovsku kulturnu i intelektualnu povijest; Centar redovito izdaje *Buletinul Centrului, Muzeului si Arhivei Istorie a Evreilor din Romania* (Bilten SCIER-a).³²

U Jugoslaviji je, u sklopu *Saveza jevrejskih vjeroispovjednih općina* (SJVOJ), postojao *Jevrejski istorijski muzej* (JIM). Osnovan je kao Muzejsko-povijesni odsjek u okviru Pravnog odsjeka u Zagrebu sa zadaćom da prikuplja različitu dokumentaciju o povijesti Židova u Jugoslaviji. Svojevrsni *spiritus movens* ovog projekta bio je Hinko Gelb. Godine 1952. svi su materijali preseljeni u Beograd, a nastavili su se prikupljati unutar tamošnjeg Povijesno-muzejskog odsjeka Saveza. U jugoslavenskom primjeru arhivska građa je vrjedniji dio Muzeja i Muzej u praksi i danas funkcionira u prvom redu kao arhiv. Do 1969. godine JIM je čuvao oko 37.500 dokumenata, približno 8500 fotonegativa, 6000 kopija dokumenata iz Drugoga svjetskog rata i 800 umjetničkih i drugih predmeta. Arhiv JIM-a sadržava građu vezanu uz život i rad *Saveza jevrejskih (veroisповednih) opština* i pojedinih židovskih općina bivše Jugoslavije prije Drugoga svjetskog rata, židovski predratni tisak, građu vezanu za antisemitizam i Šoa, građu Saveza i pojedinih židovskih općina nakon Drugoga svjetskog rata, zaključno sa 1992. godinom. Osim dokumentacije i fotodokumentacije, JIM ima i dvije elektronske baze podataka – žrtve Šoa s teritorija bivše Jugoslavije i židovske matične knjige Beograda. Najviše istraživanja i projekata vezano je za razdoblje Šoa, a zanimljivo je da je od osnutka Muzej imao intenzivnu suradnju sa židovskim muzejima na istoku Europe – praškim, varšavskim i budimpeštan-

³² Felicia Waldman; Michael Shafir, "Jewish Studies in Romania", *Journal of Modern Jewish Studies* 10 (2011) 1, 71-84, 78-79. Wilhelm Filderman (1882. – 1963.) bio je vođa rumunjske židovske zajednice između 1919. i 1947. godine. U sukobu s rumunjskim i rumunjsko-židovskim komunistima 1948. pobjegao je u Pariz, pred prijatnjom novog uhićenja i optužbe da je britanski špijun. Centar se po njemu zove nakon pada komunističkoga režima.

skim, ali i centrima za suvremenu židovsku dokumentaciju iz Pariza (*Centre de documentation juive contemporaine – CDJC*) i Milana (*Fondazione Centro di Documentazione Ebraica – CDEC*), *The Wiener Holocaust Library* iz Londona, *Wiener Wiesenthal Institut für Holocaust Studien – VWI* iz Beča te bojnim izraelskim institucijama, poglavito Jad Vašemom te Muzejom Šoa i židovskog otpora Jichak Kacnelson, poznatijim kao *Kuća boraca geta* (בית לוחמי הגטאות). Posebno je aktivna suradnja uspostavljena s povijesnim odborom organizacije židovskih iseljenika u Izrael s područja Jugoslavije (התאחדות עולי יוגוסלביה), koji je i osnovan 1954. godine na poticaj SJOJ-a. Savez je u Beogradu izdavao *Jevrejski Almanah* (od 1952. godine), a JIM od 1971. izdaje *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, no većina povijesnih tema, osobito u zborniku odnosila se na povijest Židova Srbije, Vojvodine, u manjem dijelu Bosne i Hercegovine, a jedan tematski broj zbornika posvećen je Dubrovniku.³³

4. POVRATAK JUDAISTIKE NA AKADEMIJU: MAĐARSKA I POLJSKA

Ni u Sovjetskom Savezu ni u ostatku sovjetskog bloka, a ni u Jugoslaviji na sveučilištima nisu postojali židovski studiji. Pojedinačni kolegiji postojali su na sveučilištima, a pokrivali su biblijski hebrejski i antičku židovsku povijest te neke aspekte uže lokalne židovske povijesti, koja se redovito izdvajala iz šireg konteksta globalne židovske kulture/civilizacije. Predavali su se i pojedinačni filološki aspekti u kontekstu semitologije ili drugih židovskih jezika i njihovih književnosti. U Poljskoj od druge polovine sedamdesetih godina 20. stoljeća, porastom oporbe vladajućem komunističkom sustavu, teme koje je taj sustav potiskivao postaju sve popularnijima, pa tako i židovske teme. Tragovi židovske prošlosti još su jasno vidljivi unutar poljskoga kulturnog krajolika. Taj interes rezultira studijama iz židovske materijalne kulture – groblja i sinagoga, no ta su istraživanja uglavnom bila popularna, a ne znanstvena.³⁴

Prvi judaistički projekti unutar akademije pojavljuju se 1980-ih, uglavnom vrlo diskretno. Tako je Institut za psihologiju Mađarske akademije znanosti (*Magyar Tudományos Akadémia*) 1983. godine proveo poluilegalno istraživanje o mađarskom židovskom identitetu:

³³ David Levi-Dale, ur., *Spomenica. 1919-1969: Savez jevrejskih opština Jugoslavije*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1969., 167-172; 176-177. Vidi i Ivo Goldstein, "Historiografija o Židovima u Hrvatskoj", *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 34-35-36 (2001. – 2004.), 285-290, 286.

³⁴ Wodziński, "Jewish Studies in Poland", 112.

tijekom tri godine intervjuirano je 117 pripadnika druge generacije da bi se rekonstruirao uzorak konstrukcije identiteta nakon Šoa, a rezultati su objavljeni u inozemstvu. Do osamdesetih godina nije postojala nijedna znanstvena publikacija o Židovima nakon Šoa. Prva takve vrste, *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Židovi u Mađarskoj nakon 1945.), Viktora Karádyja i Andrása Kovácsa, tiskana je u Parizu 1984.³⁵ Potkraj komunističkog razdoblja nekoliko je povjesničara s povijesnog odsjeka Mađarske akademije znanosti počelo istraživati povijest mađarskih Židova u 19. i 20. stoljeću. Istodobno, nekoliko znanstvenika unutar Instituta za filozofiju Mađarske akademije znanosti surađivalo je na dvosveščanom projektu o povijesti mađarskih Židova, koji je objavljen 1990. godine, neposredno nakon pada komunizma.³⁶

The Memorial Foundation for Jewish Culture, sa sjedištem u New Yorku, odigrala je veliku ulogu u uspostavljanju židovskih studija u Mađarskoj. Ona je 1989. na Mađarskoj akademiji znanosti osnovala istraživačku skupinu za židovske studije, s ciljem istraživanja židovske kulture, povijesti i tradicije te osnovala studijski program za židovske studije na akademskoj razini. Iz tog su projekta izrasli židovski studiji na Sveučilištu Eötvös Loránd (ELTE), na Odsjeku za asirologiju i hebraistiku s fokusom na filologiji. Istraživačka skupina objavila je (do 2011.) 22 monografije u seriji *Magyar-Zsidó Oklevéltár (Hungaria Judaica)*, uključujući referentne radove i izvore za povijest mađarskih Židova, vodiče kroz mađarsko-židovske arhivske zbirke, disertacije o židovskim temama, kao i prijevode na mađarski djela izraelskih povjesničara rođenih u Mađarskoj (Jacob Katz, Nathaniel Katzburg i Yehuda Don). Istraživačka skupina objavljuje i publikaciju *Értesítő* (Izvjешće), koja pokriva široku lepezu tema, od svitaka s Mrtvog mora do Raoula Wallenberga. Na ovome sveučilištu redovito se predaju programi vezani uz židovske jezike i povijest i izvan matičnog odsjeka, pa se tako jidiš studira na germanistici, od 1995. i kao poseban studij, a u sklopu tog odsjeka izrastao je i *Centar za srednjoeuropsku njemačko-židovsku kulturu*. Na Odsjeku za psihologiju i edukaciju 2004./2005. pokrenut je interdisciplinarni *Holokauszt és Társadalmi* (Program za Šoa i socijalne konflikte), a postoji i niz kolegija sa židovskom tematikom na drugim odsjecima ovog sveučilišta.³⁷

³⁵ Viktor Karády; András Kovács, *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* Magyar Füzetek, Párizs 1984.

³⁶ Kovács; Miller, "Jewish Studies in Contemporary Hungary", 86.

³⁷ Kovács; Miller, "Jewish Studies in Contemporary Hungary", 86-87.

Danas u Mađarskoj postoje tri centra za židovske studije, sva tri u Budimpešti: *Eötvös Loránd Tudományegyetem* – ELTE (Sveučilište Eötvös Loránd), *Órszágos Rabbiképző – Zsidó Egyetem* (Rabinski seminar i židovsko sveučilište) i *Pázmány Péter Katolikus egyetem* (Katoličko sveučilište Pázmány Péter), nekoliko istraživačkih projekata na Mađarskoj akademiji znanosti i cijeli niz aktivnosti na raznim drugim institucijama, kao što su *Magyar Zsidó Levéltár* (Mađarski židovski arhivi) i *Holokauszt Emléközpont* (Memorijalni centar za Šoa).³⁸ Na nekim drugim mađarskim sveučilištima ne postoje sami židovski studiji, ali je moguće slušati pojedinačne kolegije (Evngeličko-luteranski seminar u Budimpešti, kao i sveučilišta u Debrecenu i Szegedu).³⁹

Židovski studiji u Mađarskoj donedavno su se mogli studirati i na engleskom, u okviru *Central European University* (CEU-a), osnovanog 1991. Židovske studije moglo se studirati od 1996., i to interdisciplinarno, kao specijalizaciju na različitim odsjecima (Odsjek za povijest, Program za studij nacionalizma itd.). U suradnji sa האוניברסיטה העברית בירושלים (Hebrejskim sveučilištem u Jeruzalemu) CEU je imao i ljetnu školu židovskih studija, a njih se moglo studirati i na poslijediplomskoj razini (magisteriji i doktorati). Projekt židovskih studija izdavao je dvogodišnjak *Jewish Studies at the CEU*, u kojem se, osim radova profesora i studenata, objavljivala primarna građa u sklopu istraživačkoga projekta *Jewish Issues in Communist Archives*. *Central European University* svoj je kampus preselio iz Budimpešte u Beč u studenom 2019. godine, nakon što su mađarske vlasti 2017. donijele zakon kolokvijalno nazvan *Lex CEU*, u kontekstu sukoba mađarske vlade, na čelu s premijerom Viktorom Orbánom, i Georgea Sorosa, osnivača Sveučilišta.⁴⁰

U Mađarskoj djeluju i centri za studije o Šoa, koji su, kao i židovski studiji, za vrijeme komunizma bili zanemareni, uz izuzetak kolekcije primarnih izvora, izdane u tri sveska između 1957. i 1967. Godine 1991. osnovan je *Magyar Auschwitz Alapítvány – Holokauszt Dokumentációs Központ* (Mađarska fondacija za Auschwitz – dokumentacijski centar Šoa), s ciljem nastavka objavljivanja primarnih

³⁸ Detaljno o studijima vidi Kovács; Miller, “Jewish Studies in Contemporary Hungary”, 85-92.

³⁹ Kovács; Miller, “Jewish Studies in Contemporary Hungary”, 89.

⁴⁰ Više: “The Central European University is moving to Vienna”, 5. prosinca 2018., <https://www.economist.com/europe/2018/12/05/the-central-european-university-is-moving-to-vienna> (pregledano 1. svibnja 2020.); “Central European University Announces New Vienna Campus”, <https://www.ceu.edu/article/2019-03-22/central-european-university-announces-new-vienna-campus> (pregledano 1. svibnja 2020.).

izvora vezanih za Šoa u Mađarskoj, a od 1992. izdaje svoj časopis, *Holocaust Füzetek*. Deset godina poslije (2002.) osnovan je *Budapesti Holokauszt Múzeum és Oktatási Központ – BPHM* (Budimpeški muzej za Šoa i edukacijski centar), kako bi se osnovao muzej za Šoa u Mađarskoj. Godine 2003. vlada je transformirala već spomenutu Mađarsku fondaciju za Auschwitz u javnu ustanovu, koja je imala zadaću osnovati *Holokauszt Emléközpont* (Memorijalni centar za Šoa) – muzej, edukacijski i istraživački centar.⁴¹

Magyar Zsidó Levéltár (Mađarski židovski arhiv) jedan je od najvažnijih izvora za proučavanje židovske povijesti u Mađarskoj, a osnovan je 1994. godine. Sastoji se od niza privatnih i javnih kolekcija, smještenih pod isti krov. Izvori se objavljuju u časopisu *Makor* (Izvor), a trenutačno je određena arhivska građa u procesu digitalizacije za *online* publiciranje.⁴²

Pionirski pokušaji kontekstualizacije židovskih studija u akademiju i u Poljskoj se, kao i u Mađarskoj, događaju 1980-ih, ovdje u okviru *Uniwersytet Jagielloński Kraków* (Jagelonskoga sveučilišta u Krakovu), putem brojnih znanstvenih inicijativa, konferencija i kontakata sa stranim znanstvenicima. Idejni začetnik ovog pothvata bio je Józef A. Gierowski, povjesničar ranoga vijeka i tadašnji rektor Sveučilišta. Prema njegovim riječima, taj projekt mu se u početku učinio nemogućim jer je smatrao da je stupanj sustavnog uništavanja tragova židovske povijesti, najprije od strane nacista, a poslije od komunista, toliki da bi istraživanje bilo nemoguće, no radilo se o selektivnom pristupu poljskih povjesničara jer je postojalo obilje izvora. Ova je inicijativa, u suradnji s američkim i izraelskim sveučilištima, 1986. godine vodila osnivanju međuodsječkoga studija povijesti i kulture Židova u Poljskoj na Jagelonskom sveučilištu, koji se, 2000. godine, transformira u *Instytut Judaistyki* (Institut za židovske studije). *Instytut* pokriva sva područja, od biblijskih studija i antičke židovske povijesti do intenzivnog proučavanja ranoga novog vijeka i religijskih studija te suvremene povijesti i književnosti.⁴³

Pad komunizma i ukidanje institucionalnih i političkih barijera, koje su ometale razvoj židovskih studija u zemljama sovjetskoga bloka, utjecali su na njihov razvoj u Poljskoj, no u poljskom slučaju valja spomenuti i rast zanimanja za manjinske kulture i svjetsku znanstvenu hiperprodukciju, kao i određenu poljsku specifičnost – svojevrsnu usredotočenost na židovske teme. Nakon Kra-

⁴¹ Kovács; Miller, "Jewish Studies in Contemporary Hungary", 89-90.

⁴² Kovács; Miller, "Jewish Studies in Contemporary Hungary", 90-91.

⁴³ Wodziński, "Jewish Studies in Poland", 102-103.

kova, židovski studiji pokreću se i na Sveučilištu u Varšavi, kroz različite odsjeke i katedre, a postoje i na sveučilištima u Wrocławu i Lublinu te drugdje.⁴⁴

Polskie Towarzystwo Studiów Żydowskich (Poljska udruga za židovske studije) osnovana je 1995. godine s ciljem promicanja proučavanja židovske povijesti i kulture, kao i integracije zainteresiranih i angažiranih akademskih krugova u Poljskoj, a 2010. godine osnovana je i *Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych* (Poljska udruga za studije jidiša).

Za Poljsku je specifična izuzetno velika izdavačka aktivnost o židovskim temama, pa godišnje objavljuju do stotinu naslova, ponekad znanstveno iznimno važnih. Izlazi i niz specijaliziranih znanstvenih časopisa: *Studia Judaica* (od 1998. polugodišnjak), *Kwartalnik Historii Żydów – The Jewish History Quarterly* (od 1950. do 2001. *Biuletynu Żydowskiego Instytutu Historycznego – The Bulletin of the Jewish Historical Institute*). Od 2002. godine objavljuje se i godišnjak *Scripta Judaica Cracoviensia*, a od 2005. godine i *Żidovska zaklada*, od 2008. i na engleskom, *Holocaust Studies and Materials*, što znači da u Poljskoj godišnje izlaze četiri znanstvena časopisa posvećena židovskim studijima, odnosno zajedno osam brojeva godišnje.⁴⁵

Glavni istraživački interesi unutar židovskih studija u Poljskoj su Šoa, razdoblje nakon Šoa i lokalne židovske povijesti. Poslijeratna židovska povijest često je u središtu zanimanja i različitih diskursa poljskih, američkih i osobito izraelskih historičara; za izraelske historičare posebno Poljska je mjesto događanja Šoa i židovski život u Europi nakon nje više nije bio moguć, dok su te godine za Poljake važan dio formativnog razdoblja njihove suvremene povijesti, još uvijek mitologizirane i premalo istraživane. Štoviše, razdoblje između 1945. i 1949. je razdoblje kad u Poljskoj živi nekoliko stotina tisuća Židova, iako su mnogi ondje samo privremeno: npr. Wrocław 1946. ima 9,8 % židovskog stanovništva, a nekoliko drugih gradova u Donjoj Šleskoj ima ili značajan postotak židovskog stanovništva ili čak židovsku većinu (npr. Dzierżonów).⁴⁶

Tri se važne institucije vezuju za poljsku judaistiku, iako se jedna od njih nalazila u današnjoj Litvi, a danas se nalazi u New Yorku. To je יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט (Istraživački institut za jidiš), osnovan 1925. u tadašnjem Wilnou u Poljskoj (na jidišu Vilna, ווילנע),

⁴⁴ Detaljno o različitim programima židovskih studija u Poljskoj vidi Wodziński, "Jewish Studies in Poland", 101-118.

⁴⁵ Wodziński, "Jewish Studies in Poland", 104-105.

⁴⁶ Isto.

a današnjem Vilniusu u Litvi, koji je poznatiji po akronimu YIVO (ייִוו). YIVO je bio projekt *teritorijalista*, odnosno zagovornika židovske kulture na jidišu, suprotstavljenima, s jedne strane, hebraistima/cionistima, a s druge asimilantima, govornicima poljskog i(li) ruskog. S Institutom su bili povezani neki od najpoznatijih židovskih povjesničara, Elias Černikover, Šaul Ginzburg (שאול גינזבורג) i Šimon Dubnov (שמעון דובנאָוו). Nakon izbivanja Drugoga svjetskog rata i nemogućnosti rada u Europi YIVO, svoje sjedište seli u New York, 1940. godine. Posebno poglavlje u povijesti ove institucije akcija je prikupljanja građe na jidišu u poratnoj Njemačkoj, uz pomoć pripadnika američke vojske. YIVO je danas najveći izvor građe na jidišu, kao i enormne građe na poljskom i ruskom jeziku za povijest Židova istočne Europe.⁴⁷

Posebno mjesto u razvoju poljske judaistike zauzima muzej POLIN. Ideja o muzeju počela je nicati nakon što je 1993. Grażyna Pawlak, tadašnja direktorica *Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny w Polsce – Stowarzyszenie ŻIH* (Udruge poljskog židovskog historijskog instituta) posjetila tek otvoreni *The United States Holocaust Memorial Museum – USHMM* u Washingtonu. Bila je to ideja o “Muzeju života”, koji bi dokumentirao tisuću godina židovskog života u Poljskoj. Ako je u Washingtonu postojao muzej koji dokumentira Šoa, onda bi u Varšavi trebao biti muzej povijesti Židova u Poljskoj, s obzirom na to da je cijela Poljska, kao epicentar genocida, već bila svojevrstan muzej Holokausta. Projekt je inauguriran 1994. godine, a tek 2005. potpisan je ugovor između Udruge, poljskog Ministarstva kulture i nacionalne baštine i grada Varšave. Ministarstvo i grad bili su zaduženi za financiranje i nadzor nad gradnjom muzeja, dok je privatni partner (Udruga) bila zadužena za osmišljavanje izložbe i financiranje njezina postavljanja. Grad Varšava muzeju je dodijelio vrlo simboličku lokaciju u bivšem Varšavskom getu, nasuprot Spomenika ustanku u Varšavskom getu, 1943. Zgrada površine 16.000 četvornih metara s 12.000 četvornih metara korisnog prostora, od kojih je 4217 bilo namijenjeno osnovnoj izložbi, završena je 2009. godine. Izložbu je od 2006. osmišljavala skupina znanstvenika iz Poljske, Izraela, i SAD-a, iz znanstvenih polja povijesti, sociologije, socijalne psihologije, književnosti i antropologije, pod vodstvom Jerzyja Halbersztadta. Muzej je inauguriran 19. travnja 2013., na sedamdesetu obljetnicu ustanka u Varšavskom getu, i Jerzy Halbersztadt bio je njegov prvi direktor. Muzej je

⁴⁷ O YIVO-u više na <https://www.yivo.org> (pregledano 1. svibnja 2020.). U međuratnoj Poljskoj djelovao je i *Instytut Nauk Judaistycznych* (Institut za židovske studije), osnovan u Varšavi 1928.

podijeljen u osam velikih cjelina koje pokrivaju različita razdoblja poljske židovske povijesti. Misija Muzeja je ispričati priču Židova u Poljskoj, ne koncentrirajući se na razdoblje Šoa, a još manje završiti s njime. Iako je od predratnih 3,3 milijuna Židova preživjelo njih oko 300.000, i to na teritoriju Sovjetskog Saveza, Muzej nastavlja priču ove zajednice nevjerovatne povijesti i bavi se sudbinama preživjelih i njihovim dvojbama – ostati ili otići. Te su dvojbe i simbolički prikazane na dva suprotna zida izložbenog prostora posvećenog poraću. Važno mjesto zauzima i antisemitska kampanja iz 1968., no emigracije koje su uslijedile i dalje ne predstavljaju kraj židovske priče na poljskom tlu. Priča završava u sadašnjosti, dvojbama, pitanjima i odgovorima koje imaju Židovi u Poljskoj danas, kako oni koji su bili svjesni svog židovstva, tako i oni koji su to otkrili nakon pada komunizma. Taj dio izložbenog prostora i arhitektonski se stapa s današnjim varšavskim nebom, simbolizirajući obnovu židovskog života u Poljskoj danas. Tu gdje završava muzejski postav početak je jednog novog istraživanja i ponovnog otkrivanja stvarnih ili imaginarnih židovskih identiteta u postkomunističkoj srednjoj i istočnoj Europi. Taj koncept muzeja osvojio je 2016. godine nagradu Europskog muzeja godine (EMYA), a od svog otvorenja POLIN je postao središte društvenog i kulturnog života tog dijela Varšave. Muzej je nastavio praksu koju je započeo prilikom pripreme i instalacije svog postava u kojem se izrazito ističe suradnja s američkim povjesničarima i američkim židovskim organizacijama; tom je suradnjom do danas organizirano niz seminara, konferencija i škola.⁴⁸

Već spominjani ŽIH osmislio je i u studenom 2017. za javnost otvorio i stalni postav izložbe posvećene golemoj građi arhiva *Ojneg Šabes/Oneg Šabat* (עונג שבת). Radi se o tajnom arhivu iz varšavskog geta, koji je osnovao Emanuel Ringelblum, povjesničar i društveni aktivist. On je okupio skupinu ljudi koji su dokumentirali život i smrt Varšavskog geta. Kada su shvatili da će geto biti likvidiran, a njegovi stanovnici biti deportirani u logore smrti, zakopali su dokumente, koji su preživjeli uništenje geta te su u dva navrata pronađeni – 1946. i 1950. Prva otkrivena lokacija bila je poznata jer je Hersz Wasser iz grupe *Ojneg Šabes* preživio Šoa, no stupanj uništenja geta otežavao je potragu. Druga je nađena slučajno, u sklopu građevinskih radova u bivšem getu, a treći dio, skriven 19. travnja 1943. na današnjoj lokaciji kineskog veleposlanstva, nije nikada pronađen. Arhiv je jedno od najvažnijih svjedočanstava o Šoa

⁴⁸ POLIN. *1000 Year History of Polish Jews – catalogue for the core exhibition*, Barbara Kirshenblatt-Gimblett, Antony Polonsky. ur., Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, Varšava, 2017., 22-35.

ne samo poljskih Židova, jer su sačuvani raznovrsni dokumenti. Posebno je važan i fotografski arhiv jer, za razliku od većine fotografija koje smo do tada iz Poljske imali, ove su fotografirale žrtve, a ne počinitelji. U svom stalnom postavu Institut naročito ističe važnost percepcije žrtve u svojoj pisanoj, tiskanoj te osobito fotografskoj kolekciji. U Arhivu Ringelblum nalazi se građa sustavno prikupljena od studenog 1940., a ticala se svih aspekata židovskog života pod njemačkom okupacijom. Od početka 1942. godine do likvidacije varšavskog geta, arhiv je bio koncentriran na dokumentiranje uništenja židovske zajednice i prosljeđivanje tih informacija javnosti. Arhivska građa, koja sadrži oko 6.000 dokumenata, odnosno oko 35.000 stranica, uglavnom na jidišu, poljskom i hebrejskom, sustavno se digitalizira i tiska od 1997. godine.⁴⁹

5. SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU: RUMUNJSKA I HRVATSKA

Rumunjski slučaj pruža zanimljiv primjer suočavanja s prošlošću države s kompleksnom židovskom poviješću i baštinom. Rumunjska je, naime, država sa sefardskim i aškenaskim židovskim zajednicama, koje su stoljećima naseljavale Moldaviju, Besarabiju, Transnistriju, Vlašku, Bukovinu i Transilvaniju. U različitim razdobljima te su zajednice u različitim pokrajinama bile pod osmanskom vlašću, različitim rumunjskim vlastima, ruskom ili habsburškom vlašću, razvijajući različite vrlo kompleksne identitete. Osim Židova u Transilvaniji i Bukovini, koje su bile u sastavu Austro-Ugarske, ostali rumunjski Židovi bili su vrlo kasno emancipirani.⁵⁰

Židovski studiji u Rumunjskoj započeli su 1990. godine s *Institutul de Iudaistică și Istorie Evreiască 'Dr. Moshe Carmilly'* (Institutom za židovske studije i židovsku povijest dr. Moshe Carmilly) pri *Facultății de Istorie și Filosofie a Universității 'Babeș-Bolyai'*

⁴⁹ Židovski historijski institut, "Official Opening of the Permanent Exhibition", <http://www.jhi.pl/en/blog/2017-11-14-official-opening-of-the-permanent-exhibition> (pregledano 1. svibnja 2020.); Digitalizirana građa Arhiva *Ojneg Šabes* odnosno Arhiva Ringelblum iz Varšavskog geta: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/bib153103> (pregledano 1. svibnja 2020.). Više o arhivu i njegovom nastanku vidi Samuel D. Kassow, *Who Will Write Our History? Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto, and the Ojneg Shabes Archive*, Indiana University Press, Bloomington i Indianapolis, 2007.; David G. Roskies; Samuel D. Kassow, ur., *Voices from the Warsaw Ghetto. Writing Our History* Yale University Press, New Haven i London, 2019.

⁵⁰ O povijesti Židova u Rumunjskoj vidi Carol Iancu, *Jews in Romania, 1866-1919*, East European Monographs, 1996.

din Cluj-Napoca (Filozofskom fakultetu Sveučilišta Babes-Bolyai u Cluju), kako bi se u akademskome miljeu otvorila tema povijesti rumunjskih Židova i njihova doprinosa rumunjskom kulturnom i ekonomskom razvitku, što je bila tabu-tema u komunističkom režimu. Istraživačke teme koje prevladavaju su povijest transilvanskih Židova u 18. stoljeću, arhivske i knjižnične baze podataka, židovska genealogija, židovska groblja u Rumunjskoj, židovski tisak u Transilvaniji i prikaz Židova u lokalnom tisku, židovsko pitanje u parlamentu Rumunjske (1919. – 1929.), židovska prisutnost u moldavskim popisima stanovništva u prvoj polovici 19. stoljeća, židovski otpor u Šoa, podučavanje o Šoa u rumunjskim srednjim školama, židovsko sudjelovanje u međuratnoj sjeverozapadnoj transilvanskoj ekonomiji itd. Institut nudi i dva judaistička akademska programa, jedan s područja židovskih studija i drugi s područja hebraistike, kao i doktorske studije. Institut sudjeluje i u edukaciji nastavnika na temu Šoa, u suradnji s *International Holocaust Remembrance Alliance* (IHRA), *Jad Vašemom* i drugima.⁵¹

U Rumunjskoj od 1998. djeluju još dva centra za židovske studije: *Centrul de Studii Ebraice 'Goldstein Goren' din cadrul Facultății de Litere a Universității din București* (Centar za hebrejske studije *Goldstein Goren* na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Bukureštu) i Centar za proučavanje i istraživanje jugoistočne europske židovske povijesti, kulture i civilizacije pri Sveučilištu u Craiovi. Godinu dana poslije osnovan je i *Centrul pentru Istoria Evreilor 'Alexandru Șafran'* (Centar za židovske studije *Alexander Șafran*) na Sveučilištu u Iașiju. Centar iz Bukurešta bavi se istraživačkim radom iz područja židovske povijesti, filozofije, civilizacije i umjetnosti, objavljuje godišnjak *Studia Hebraica*, a nudi i diplomske i doktorske programe, u suradnji s drugim odsjecima na Filozofskom fakultetu. Centar sa Sveučilišta u Craiovi istražuje sefardsku povijest u južnoj Rumunjskoj i jugoistočnoj Europi, s naglaskom na arheološkim i arhivskim dokazima židovskih naselja, njihov pravni i administrativni status, dinamiku židovske populacije u različitim razdobljima, njihovu komunalnu organizaciju, zanimanja, kulturni život židovskih lokaliteta, židovsku ulogu u razvoju lokalnih obrta, industrije, kao i obrazovanja, kulture, umjetnosti i književnosti. Centar intenzivno istražuje i razdoblje Šoa u Olteniji. Centar za židovske studije *Alexander Șafran* na Sveučilištu u Iașiju uglavnom se koncentrira na povijest moldavskih Židova, u svjetlu činjenice da su mnoga naselja

⁵¹ O detaljima razvoja židovskih studija u Rumunjskoj vidi Felicia Waldman; Michael Shafir, "Jewish Studies in Romania", *Journal of Modern Jewish Studies* 10 (2011) 1, 71-84.

u regiji (uključujući i sam Iași) prije početka Drugoga svjetskog rata imala više od pedeset posto židovskog stanovništva.⁵²

Godine 2004. na privatnom *Universitatii de Vest Vasile Goldis din Arad* (Sveučilište Vasile Goldis u Aradu) osnovan je još jedan centar za židovske studije, *Centrul de studii iudaice*, koji objavljuje znanstveni časopis *Studia Iudaica Aradensis*, a ima i diplomski studij židovske povijesti, kulture i civilizacije. Centar održava i seminare o edukaciji o Šoa na lokalnoj razini.⁵³

Zanimljivo je da je osnivanje većine instituta i centara s njihovim akademskim programima išlo teško zbog otpora domaćih akademskih krugova, ali, u slučaju prvog otvorenog, Instituta za židovske studije i židovsku povijest *Dr. Moshe Carmilly*, i zbog otpora samog nacionalnog vijeća za evaluaciju studijskih programa, i to pod izlikom da ima već dovoljno programa židovskih studija. Neki su otvoreni tek nakon domaćih i međunarodnih pritisaka. Centar za hebrejske studije *Goldstein Goren* počeo je s osnivanjem već 1995. godine, no osnutak je odgođen do 1998. zbog velikih otpora unutar Sveučilišta u Bukureštu. Centar za židovske studije *Alexander Șafran* na Sveučilištu u Iașiju, iako osnovan još 1999. godine na Odsjeku za povijest te unatoč pozitivnoj recepciji od strane uprave i senata, postaje operativnim tek 2004., zbog otpora dijela znanstvenog osoblja.⁵⁴

Težak put rumunjskog suočavanja s vlastitom ratnom poviješću prepoznaje se u događajima koji su prethodili osnivanju *Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România 'Elie Wiesel'* (Nacionalnog instituta za proučavanje Šoa u Rumunjskoj 'Elie Wiesel'), u kolovozu 2005. godine. Institut je osnovan vladinom odlukom na temelju preporuke međunarodne komisije, kojoj je bivši rumunjski predsjednik Ion Iliescu, u listopadu 2003., dao zadatak izraditi znanstveni izvještaj o Šoa u Rumunjskoj. Samo osnivanje međunarodne komisije bilo je posljedica grubih službenih pogrešaka, kad je rumunjska vlada u lipnju 2003., suprotno svojem vlastitom zakonskom propisu iz 2002., koji javnu negaciju Šoa kažnjavaju sa šest mjeseci do pet godina zatvora, tvrdila da u Rumunjskoj nije bilo Šoa. I sam zakonski propis iz 2002. godine bio je donesen kao rezultat zapadnih (osobito američkih) pritisaka, koji su, među ostalim, uvjetovali rumunjski pristup NATO-u suočavanjem s rumunjskom faši-

⁵² Waldman; Shafir, "Jewish Studies in Romania", 74-75.

⁵³ Waldman; Shafir, "Jewish Studies in Romania", 76.

⁵⁴ Waldman; Shafir, "Jewish Studies in Romania": Institut za židovske studije i židovsku povijest *Dr. Moshe Carmilly*, 72-73; Centar za hebrejske studije *Goldstein Goren*, 73; Centar za židovske studije *Alexander Safran*, 75.

stičkom poviješću i prekidom s kultom maršala Iona Antonescu. Nakon negacije Šoa i sam je predsjednik Iliescu u svom intervjuu izraelskom dnevniku *HaArec* trivijalizirao i odbacio bilo koju mogućnost restitucije židovske imovine. Negativna reakcija javnosti prisilila je predsjednika da osnuje navedenu komisiju. Predsjedatelj komisije bio je Elie Wiesel, čije je ime institut poslije preuzeo. Krajem 2004. komisija je izradila svoj izvještaj. Glavna je zadaća Instituta identifikacija, prikupljanje, bilježenje, proučavanje i objavljivanje dokumenata, kao i implementacija edukacijskih programa vezanih uz Šoa. Institut publicira i polugodišnjak *Holocaust. Studii si cercetari*.⁵⁵

Osnovna razlika između zemalja srednje i istočne Europe o kojima je bilo govora u ovom članku i Hrvatske jest brojnost i (uvjetno rečeno) prisutnost židovske zajednice. Hrvatska je zajednica mlada (s izuzetkom Splita i Dubrovnika) i malobrojna. Prirodom svoga nastanka, u hrvatske su zemlje dolazili *pioniri*, u početku uglavnom raštrkani i po gradovima, ali i po malim mjestima i selima, bez židovske infrastrukture, gdje su, nerijetko, bili jedini Židovi ili jedina židovska obitelj. U Hrvatskoj se nikada nije razvio nijedan više ili manje tradicionalan centar židovskog učenja. Izuzetak je nekoliko osnovnih škola, u modernizacijskom kontekstu, poglavito u Zemunu (osnovana 1803.), Varaždinu (osn. 1826.), Zagrebu (osn. 1827.), Osijeku (osn. 1856.), Vukovaru (osn. do 1859.), u Hrvatskoj i Slavoniji, te u Splitu (osn. 1821.), u Dalmaciji. Nakon raspada Austro-Ugarske, Židovi s periferije Carstva (Hrvatska, Slavonija i južna Ugarska – Vojvodina) postali su, ekonomski i brojčano, centrom nove države, ali je i jugoslavenska zajednica svojim brojem i dalje bila relativno malobrojna. Iako mala, ova je zajednica, osobito u jugoslavenskim razdobljima, zbog svoje heterogenosti (Aškenazi i Sefardi) i zemalja podrijetla te smjerova naseljavanja iz perspektive židovskih studija iznimno zanimljiva. Jugoslavenska zajednica imala je jednu tradicionalnu židovsku vjersku školu – *ješivu* – i to sefardsku u Sarajevu. Nakon Drugoga svjetskog rata i odlaska većine preživjelih te, u kontekstu pripadanja komunističkom bloku, židovski se studiji ni ovdje nisu razvijali.

Od kraja osamdesetih godina 20. stoljeća, slično ostalim zemljama srednje i istočne Europe, raste zanimanje za židovske teme, u prvom redu unutar krugova židovskih općina. Godine 1987. pokre-

⁵⁵ Waldman; Shafir, "Jewish Studies in Romania", 71, 73-74. Executive Summary. Historical Findings and Recommendations, https://wayback.archive-it.org/all/20070615114547/http://yad-vashem.org.il/about_yad/what_new/data_whats_new/pdf/english/EXECUTIVE_SUMMARY.pdf (pregledano 2. svibnja 2020.).

nut je *Bilten* Jevrejske općine u Zagrebu (od 1997. preimenovan u *HaKol*) i, od 1993., *Novi Omanut*, časopis za kulturu; u njima izlaze i prilozi vezani za povijest i kulturu Židova u Hrvatskoj. Izložba *Židovi na tlu Jugoslavije* održana je u Zagrebu 1988. Godine 1995. Židovska općina Zagreb organizirala je, u povodu pedesete obljetnice završetka Drugoga svjetskog rata, veliki znanstveni skup *Antisemitizam – Holokaust – antifašizam*, a radovi s ovog skupa objavljeni su u zborniku istog naslova. Godinu dana poslije, obilježavanje 190. godišnjice osnutka Općine rezultiralo je zbornikom radova *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu*.⁵⁶

Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2006. počeo je proces osnivanja židovskih studija, kada je pokrenuta izborna nastava iz područja judaizma, povijesti, filozofije i (suvremenog) hebrejskog jezika. Proces je završen akreditacijom preddiplomskog (2012.) i diplomskog studija judaistike (2015.). Iako se radi o dosta kasnom razvoju, studij je pokrenut u kontekstu neolingvističkih studija te se, prateći suvremene trendove, pokušava profilirati kao interdisciplinarni studij. U pristupu židovskoj povijesti studij kreće od načela da su Židovi u Hrvatskoj, prije svega, dio globalne židovske priče, i izbjegava uobičajeni diskurs istraživanja i interpretacije židovske povijesti u Hrvatskoj kao povijesti jedne religijske ili nacionalne manjine. Osim ovog cjelovitog studijskog programa na Sveučilištu u Zagrebu različiti odsjeci na Filozofskom fakultetu, ali i na Fakultetu hrvatskih studija, Fakultetu religijskih znanosti i na Fakultetu političkih znanosti te na Hrvatskom katoličkom sveučilištu, povremeno u programu održavaju određena predavanja ili kolegije, vezane uglavnom za judaizam, lokalnu ili hrvatsku židovsku povijest ili Državu Izrael. U Hrvatskoj još uvijek ne postoji znanstveni časopis posvećen judaističkim temama, a židovske se teme obrađuju uglavnom u kontekstu raznih širih tema posvećenih nacionalnim manjinama.⁵⁷

U Hrvatskoj djeluju dva židovska muzeja, oba u sklopu Koordinacije židovskih općina Hrvatske. Židovski muzej u Dubrovniku smješten je u prostorijama Židovske općine i otvoren je 2003. godine. Ideja o otvaranju Muzeja rodila se u kontekstu obnove zgrade 1997. nakon Domovinskog rata u kojem je Dubrovnik teško stradao, a pogođen je bio i krov sinagoge. Izgradnja i uređenje Muzeja ostvareni su uz financijsku potporu Ministarstva kulture Republike

⁵⁶ Ivo Goldstein, "Historiografija o Židovima u Hrvatskoj", 285-290.

⁵⁷ Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, preddiplomski i diplomski studij judaistike <https://theta.ffzg.hr/ECTS/Struktura/Element/118> (pregledano 4. svibnja 2020.).

Hrvatske i međunarodne židovske organizacije, Američke židovske organizacije, *American Jewish Joint Distribution Committee (JDC)*. Osim klasičnog postava židovskih muzeja koji su nastali u okviru židovskih zajednica, što uključuje različite obredne predmete i ostalu *judaicu*, ovaj Muzej ima mali, ali solidan pregled židovske povijesti u Dubrovniku, što je na tragu suvremenih muzeoloških pristupa.⁵⁸ U Zagrebu je, u sklopu Židovske općine, otvoren drugi židovski muzej, i to u rujnu 2016. Muzej sadrži različite obredne predmete i ostalu *judaicu* te niz medijskih prezentacija koji prikazuju doprinos zagrebačkih Židova u kulturi i umjetnosti, arhitekturi te gospodarstvu Zagreba. Nažalost, teško je dostupan i uglavnom zatvoren.⁵⁹ U Muzeju za umjetnost i obrt (MUO) postoji mala zbirka *judaice*. Najraniji predmeti došli su u MUO krajem 19. stoljeća, no većina je u Muzej stigla tijekom 20. stoljeća. Veći dio predmeta izrađen je od metala, a u zbirci postoje i predmeti od tekstila, molitvenici, svezak Talmuda i drugi predmeti. Podrijetlo većine predmeta je iz srednje i istočne Europe. Predmeti u zbirci su opisani, složeni prema blagdanima, no nisu kontekstualizirani.⁶⁰

Proces koji je vidljiv u Rumunjskoj, u kontekstu suočavanja s prošlošću, u Hrvatskoj se još nije dogodio. Više je razloga za to. Za vrijeme poslijeratnoga jugoslavenskog razdoblja, ratno je razdoblje okupacije, kolaboracije, građanskog rata i revolucije interpretirano kao *borba protiv fašizma*, u kojoj su postojali *antifašistički borci* i *žrtve fašističkog terora*. U toj paradigmi nije bilo mjesta za jedinstvenost Šoa. Krvavi raspad jugoslavenske države i razdoblje tranzicije, u kojem su često ozakonjena ratna i poratna razvlaštenja, nisu pridonijeli stvaranju pogodne klime za raspravu o kompleksnim i bolnim temama Drugoga svjetskog rata i poraća. U Hrvatskoj se, u javnoj raspravi, a ponekad ni u historiografiji, ne razlikuje *ustaški teror* od *Šoa/Holokausta* pa se Šoa često instrumentalizira s različitih strana, u sukobima koji najčešće nemaju veze sa Židovima. Problem nepostojanja ozbiljne želje za restitucijom imovine, naročito one koja je bila u vlasništvu pojedinaca, također onemogućuje suočavanje s prošlošću. Situacija je kompleksna i unutar same židovske zajednice, jer su glasni protivnici poratnog sustava, bilo da se radilo o cionistima, religioznim Židovima ili onima koji nisu mogli živjeti kao *klasni neprijatelji*, ili su na odlazak bili prisiljeni zakoni-

⁵⁸ Židovski muzej u Dubrovniku, <http://www.tzdubrovnik.hr/get/muzeji/5653/sinagoga.html> (pregledano 1. svibnja 2020.).

⁵⁹ Židovski muzej u Zagrebu, <http://www.zoz.hr/home.php?content=content&term=1583&key=1583> (pregledano 1. svibnja 2020.).

⁶⁰ Fedor Moaćanin, *Judaica*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1984.

ma kojima su ostajali bez imovine, emigrirali. Jedan dio hrvatskih Židova pomirio se s novom situacijom.⁶¹

Hrvatska židovska zajednica, iako postankom relativno mlada i malobrojna, bila je ne samo židovska periferija, već i važan aspekt hrvatske povijesti. Brojni pojedinci i poduzetnički pothvati ostavili su traga u hrvatskoj kulturnoj, političkoj i gospodarskoj povijesti. Njihov je identitet u povijesnoj naraciji ponekad prešućen, no najčešće je nepoznat. Od identifikacije s uništenom Habsburškom Monarhijom, odnosno Austro-Ugarskom, potpune akulturacije, Šoa i poslijeratne emigracije te asimilacije, židovska je zajednica u 21. stoljeću u Hrvatskoj svedena gotovo na statističku pogrešku. Razina uništenja židovskih života i imovine za vrijeme Drugoga svjetskog rata i valovi oduzimanja imovine ostavili su malo njihovih tragova u prostoru. U borbi protiv zaborava, bez ikakvih težnji da se kroz takav pothvat provlače bilo kakve velike poruke i lekcije, nameće se potreba za pokretanjem inicijative o osnutku židovskog muzeja, protiv zaborava. Takav bi projekt bio važan i za židovsku i hrvatsku naraciju. Židovska priča u Hrvatskoj, bilo da se radi o Židovima na jadranskoj obali ili onima u Hrvatskoj i Slavoniji, priča je o uspjehu – ne nekom velikom uspjehu, kakav može pisati neka židovska zajednica bliže nekom velikom središtu, ali u danom kontekstu radi se o uspjehu. Njega je zaustavio Drugi svjetski rat, okupacija, kolaboracija, Šoa, građanski rat te revolucija, u okviru kojih su ili svi ili samo neki Židovi bili neprijatelji pojedinog aspekta komplicirane povijesti ovog razdoblja. Kroz koncepciju projekta bilo bi važno izbjeći unutarhrvatske prijepore u kontekstu (ne)suočavanja s prošlošću. Muzej bi trebao *pričati* priču ovdašnjih Židova u židovskom kontekstu i kontekstu zajednice među kojom su živjeli, u svojoj njezinoj kompletnosti. Židovske zajednice oduvijek karakteriziraju mnogobrojne unutarnje proturječnosti, ne nužno u dijalogu ili konfliktu. Takve je proturječnosti POLIN izvrsno kontekstualizirao, ne cenzurirajući ni jedan aspekt unutarnje židovske dinamike. Metodološki se u lokalnom kontekstu jasno moraju odvojiti dva različita, iako paralelna procesa – ustaški teror i Šoa, posebno jer je Šoa u ovom dijelu Europe predugo bila prešućivana. No iako je ona označila gotovo kraj židovske prisutnosti na ovom prostoru, ona nije identitetna odrednica ovdašnje zajednice, niti je značila definitivni kraj. Svrha židovskih muzeja, pa tako i ovog bila bi, i pored edukacijske razine

⁶¹ O značenju pojmova “fašizam” i “fašistički” vidi Ivo Banac, “Fašizam u teoriji i hrvatskoj praksi”, *Antisemitizam – holokaust – antifašizam*, Ognjen Kraus, odg. ur., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1997., 302-306.

koja se prečesto svodi na pričanje židovske priče kao pretekst univerzalne edukacije protiv genocida, da se rekonstruira židovska priča koja je bila posebna baš zato što je bila partikularna.

ZAKLJUČAK

Povratak židovskih studija u akademski kontekst u *istočnom bloku* dogodio se u Mađarskoj (1983.) i Poljskoj (1986.). Znanstveno istraživanje Mađarske akademije znanosti o poslijeratnim židovskim identitetima izuzetno je značajno zbog sadržaja i godine svog nastanka – 1983. Ono predstavlja suštinski pomak od dotadašnjih *poželjnih* predmeta i razdoblja istraživanja. Rezultati su objavljeni na mađarskom, ali u Parizu, godinu dana kasnije. Mađarska je imala i sreću što su istraživači njezine židovske povijesti svoj rad nastavili u Izraelu, poglavito Jacob Katz, Nathaniel Katzburg i Yehuda Don. Za razvoj židovskih studija u Mađarskoj svakako je odlučujući impuls dala fondacija iz inozemstva, *The Memorial Foundation for Jewish Culture*, koja se do tada uglavnom bavila oživljavanjem židovske posebnosti u razdoblju nakon Šoa unutar židovskog *frameworka*. Njezina inicijativa u Mađarskoj je, osim uobičajenih aktivnosti, išla prema osnivanju akademskog programa židovskih studija na Sveučilištu *Eötvös Loránd* (ELTE). Ipak su ovi židovski studiji osnovani na Odsjeku za asirologiju i hebraistiku i bili su fokusirani na filologiju. I u poljskom je slučaju suradnja sa stranim znanstvenicima 1980-ih pridonijela povratku židovskih studija u akademske okvire. No središte ovog procesa bilo je poljsko središte Galicije – Krakov, a ne Varšava, dom nekadašnje najveće židovske zajednice u Poljskoj i centra predratnih akademskih židovskih studija. Ponovno se kontekstualiziraju židovski izvori i izvori o Židovima, sustavno prešućivani u dotadašnjoj poljskoj historiografiji. Tako je, u suradnji s američkim i izraelskim sveučilištima, 1986. osnovan međuodsječki studij povijesti i kulture Židova u Poljskoj na Jagelonskom sveučilištu u Krakovu, koji je bio interdisciplinaran, pokrivajući i različita vremenska razdoblja. Poljska specifičnost bila je i svojevrsna usredotočenost na židovske teme.

U Rumunjskoj je za vrijeme komunističkog režima postojao Centar za proučavanje povijesti rumunjskih Židova "*Wilhelm Filderman*", osnovan 1978. unutar Saveza židovskih zajednica Rumunjske, koji je i nakon 1990. nastavio djelovati kao znanstveni centar koji se bavi poviješću rumunjskih židovskih zajednica, kao i kulturom, intelektualnom i društvenom poviješću. Židovski studiji u Rumunjskoj započeli su 1990. godine s Institutom za židovske stu-

dije i židovsku povijest *Dr. Moshe Carmilly* na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Babes-Bolyai u Cluju, kako bi se, u akademskome miljeu otvorila tema povijesti rumunjskih Židova i njihova doprinosa rumunjskom kulturnom i ekonomskom razvitku – tabu-tema u komunističkoj Rumunjskoj. Do 1999. osnovana su još tri centra židovskih studija – u Bukureštu, Craiovi i Iașiju, a 2004. i onaj u Aradu. Osnivanje većine ovih instituta i centara s njihovim akademskim programima išlo je teško i sporo, zbog otpora domaćih akademskih krugova, ali i samog nacionalnog vijeća za evaluaciju studijskih programa, pa su neki otvoreni tek nakon domaćih i međunarodnih pritisa. Rumunjski je slučaj zanimljiv u kontekstu suočavanja s prošlošću, kao posljedica istupa službene rumunjske vlade iz lipnja 2003., koja je, suprotno svojem vlastitom zakonskom propisu iz 2002. (koji je i sam bio donesen pod međunarodnim, naročito američkim pritiskom), koji javnu negaciju *Šoa* kažnjavaju sa šest mjeseci do pet godina zatvora, tvrdila da u Rumunjskoj nije bilo *Šoa*. Predsjedatelj komisije bio je Elie Wiesel, a ona je krajem 2004. izradila svoj izvještaj u kojem je preporučila osnivanje Nacionalnog instituta za proučavanje *Šoa* u Rumunjskoj. Vlada je takav institut i osnovala pod imenom *Elie Wiesel*.

Hrvatska je od 1918. do 1991. bila dio jugoslavenske države, a razdoblje Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj i cijeloj Jugoslaviji obilježeno je nizom okupacija, kolaboracijom, građanskim ratovima i revolucijom, a u *Šoa*, uključujući i ubijanja od strane ustaša, u odmazdama ili u ustaškim logorima, ubijeno je oko osamdeset posto Židova iz Hrvatske. No, u kontekstu suočavanja s prošlošću, Židovi u Hrvatskoj, kao i na područjima svih država nastalih na prostoru Jugoslavije, samo su dio šire i kompleksnije priče, koja se dodatno zakomplicirala od kraja 1980-ih. Židovi se kao argument vrlo često uvlače u međusobne obračune različitih država sljednica Jugoslavije, njihove javnosti i, nažalost, historiografije. Židovsku priču komplicira i nevoljkost Hrvatske da ozbiljno pristupi restituciji privatne imovine. U tom se kontekstu odvijaju i povremene rasprave o potrebi izgradnje spomenika ili muzeja žrtvama *Šoa* gdje se, svodeći židovsku povijest u Hrvatskoj i doprinos Židova hrvatskoj povijesti i kulturi na židovsku sudbinu u *Šoa* i nevraćanjem imovine, Židovi još jednom brišu iz povijesti, ali i sadašnjosti i budućnosti.

JEWISH STUDIES IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Summary

The author gives a brief overview of the development of Jewish studies in Central and Eastern European countries and some of the fundamental issues societies face in that part of Europe, especially latent anti-Semitism and facing their past. Ever since Lenin's period of intense anti-religious campaigns, through Stalin's anti-Jewish campaign (1948-1953), antisemitic processes in Czechoslovakia, antisemitic campaigns in Poland after 1968, anti-Israel policy pursued by all Soviet bloc countries except Romania, and with the addition of Yugoslavia, Judaism was undesirable, including Jewish studies, as well as the studies of Jewish history or religion in an academic context. The situation began to improve during Gorbachev's time, in the late 1980s. Various religious institutions and non-governmental organizations entered this area after the 1990s, and interest in Jewish studies, as well as understanding the Jewish role in the history of some countries that were blurred in communism and some post-communist narratives, increased sharply. After reviewing the development of Jewish studies in the Soviet Union and the Russian Federation, through three topics – antisemitism in the Soviet bloc and the situation before the late 1980s, the return of Judaism to the academic context, and facing the past – a brief overview of the development of Jewish studies in Central and Eastern Europe is analysed with emphasis on Hungary, Poland, Romania, and Croatia. Croatia, during the Yugoslav communist period within Yugoslavia and after the establishment of the independent state, followed the trends in the development of Jewish studies, but with a certain delay. The first Jewish studies in Croatia were accredited in 2012 and 2015, respectively, at the University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Science. There is a problem of a memorialization of an almost extinct community through the failure of establishment of a Jewish history museum, which would retell the local Jewish story both in its internal and national context.

Keywords: Jewish studies, antisemitism, facing the past, Jewish museums, Central and Eastern Europe